

IRODALOMTÖRTÉNETI DOLGOZATOK

(192)

BARÓTI DESZŐ

A TISZA KÖLTŐJE

1992.

SZEGED

1992.

BARÓTI DEZSÓ

A TISZA KÖLTŐJE

Számtalan példát idézhetünk arra, hogy a víz, ez az őselem mennyire megteremkenyíti a költő képzeletét. Különösen a tenger és a folyók látványai hívják újra meg újra magukhoz őket, és készítetik merengésre vagy meditációra. Juhász Gyulát szintén az ilyen költők közé sorolhatjuk: ő a Tisza poétája. Ezt a nevet már csak azért is megérdemli, mert szinte vallásos áhítattal néz a nem egyszer szentnek nevezett folyójára. Máskor azt írja róla, „enyém vagy, és testvér velem” (*A Tiszánál*), sőt azonosítja magát vele, saját sorsának tükörképét keresi hullámaiban:

Öreg Tiszám, Te régi, jó rokon,
Be egy a kedvünk, sorsunk és dalunk.

(*A nyári Tiszánál...*)

A Tisza témája annyi változatban vonul végig Juhász Gyula költészetén, hogy nem nehéz olyan tematikus láncot képeznünk belőle, amelynek szemei egyben a költő egyéb nagy témái (természet, táj, szerelem, szomorúság, magyarság stb.) felé is nyitottak.¹

Akár külön láncra fűzhetnénk fel az olyan verseit, amelyeknek közvetlen indítékául maga jelölte meg, hogy megállt a kedves folyója partján s ez (vagy ennek a közeli emléke) inspirálta elmerengésre, emlékezésre. Olyan sokszor jelenik meg nála ez az indíték, hogy bizvást költészete egyik jellemző formulájának tekinthetjük. Ime néhány példa, a többi közül:

A Tiszán ring elpihelve
Öreg szívem, régi kéjjel.

(*Nyári magányban*)

Azt hihetnénk, hogy pusztán költőnk leleménye ez a formula, pedig, amint erre már Gaston Bachelard monográfiája rámutatott, a vizek más prófétáinál is meglehetősen gyakori.² A mi Juhász Gyulánk formulája tehát egy széleskörű világirodalmi intertextualitáshoz kapcsolható. Bachelard gazdag példatárát magyar költők verseiből sem lenne nehéz kiegészítenünk: már Bessenyei megállt a Tiszánál és elmerengett „reggeli gyönyörűségénél”, Petőfi, amit ezt mindenki tudja, egy „nyári napnak alkonyulatánál” tette meg, Ady sem csak az Ér és az Óceán vize mellett ihletődött versre, a Tiszaparton is, József Attila

¹ A tematikus elemzésről lásd tőlünk: *Az Értől az Óceánig*. (A vizek motívumhálózata Ady költészetében). In: *Tegnapok és Holnapok árján*. (Tanulmányok Adyról). Népművelési Propaganda Iroda, Bp., 1977. 107–137.

² *L'Eau et les Rêves*. Paris, 1942. Corti.

pedig előbb a Marosba, majd a Dunába tekintve „merült sorsába”, hogy az idekívánczók közül csak néhány nevet említsünk.

Meglepő lenne, ha a szegedi költők ne merengtek volna a Tisza partján. Sokszor megtették, Gárdonyi egyik legszebb verséről, a szintén vízparti meditációból megszületett *Éjjel a Tiszánról* még azt is tudjuk, hogy Juhász Gyula egyik kedves verse volt, s hogy gyakran szavalta el Móra Ferencnek.

Más szegedi költőket is idézhetnénk, de elégedjünk meg Pósa Lajos: *Tisza vize ringatja a felleget* c. versének néhány sorával,³ ennek emléke ugyanis Juhász Gyula *Szeged* című versének kezdetén cseng vissza majd.

Tisza partján szomorúan ballagok,
Sír a Tisza, megsiratnak a habok.

Persze, ha ketten mondják ugyanazt, az mégsem mindig ugyanaz. Újabban Julia Kristeva és Jean Cohen értekeztek arról,⁴ hogy a megismételt szövegrészek, motívumok és hasonlók többé már nem teljesen ugyanazt a jelentést hordozzák, mint ami a megismétlés előtt hozzájuk tartozott, más szóval a befogadó világhoz idomulnak hozzá, még olyankor is, amikor csaknem szószerinti egyezés kapcsolt össze két—két verssort. Egyébként még azt sem tudjuk, hogy Juhász Gyula egyáltalán olvasta-e valaha Pósa Lajosnak az előbb idézett dalocskáját, de ha igen, akkor is elgondolkozhatunk azon, vajon annyira magáénak érezhette-e, hogy épp ez merüljön fel emlékezetében, amikor a következőképp kezdte el a *Szeged* c. versét:

A Tisza-parton halkán ballagok,
És hallgatom, mit sírnak a habok.

Ezek a sorok valóban reminiscenciának olvashatók, bár ha esetleg mégis igazi élményt fejeznek ki: költőnk valóban ballagott kedves folyója partján. Az pedig, hogy a tovafutó, majd újra felbukkanó hullámok ritmikus ismétlődése múltat-jelent összekapcsoló meditációkat válthat ki, amint már utaltunk rá, olyanannyira általános érzés, hogy másoknál sem ritka.

A kezdősorok után Juhász Gyula máris messze továbbnéz Pósa bácsi gyermekvilágánál. Előbb Attila és Ajtony emlékét látja bele a Tisza partjáról nézett tájba, majd városának egykori írói következnek: Dugonics András, Gárdonyi, Tömörkény, s véljük Petőfi Zoltánka, a költő-csemete. A múltat azonban mindvégig a maga jelenidejével kapcsolja össze, hiszen a „partok méla fordulói”, vagy az a hely, „hol a két víz összeér”, nemcsak a lelki szemeivel voltak láthatók, de azokkal is, amelyek ballagásai közben

³ A Pósa Lajos költeményei c. kötetben. Bp., 1914.

⁴ L. Kristeva, Julia: Semiotika. Paris, 1969., Seuil és Jean Cohen: Poésie et redondance. In: Poétique, 1976. 28. sz. 414.

nézelődtek szerteszét, s bizonyára gyakran hallotta, amint „ott fõnn” , azaz a Fõlsõvárosban „a vén harang dalol”.

Ha tudjuk azt, hogy ez a költeménye forradalmas reményei szertefoszlásának és az ország kezdõdõ megcsonkításának idején született,⁵ az alábbi sorokat sem pusztán egy múltat idézõ merengésnek olvashatjuk:

Mert búsulásra volt itt mindig ok,
Ugye bajtársak, ugye magyarok?

A két utolsó sor ezután az idõ végtelensége felé nyitja ki a verset, és a régi—új búsulások emlegetése helyett már a múltat, a jelent és a jövõt egyszerre magában foglaló örök élet csillagát remegteti az „õreg Tisza” felett. Ezek a sorok költészetének transzcendens vágyakat hordozó végtelenség-élményét szólatatják meg, s olyan szférába emelik fel a Tiszát, ahová költõi közül egyedül csak õ volt képes felemelkedni. Nem elõször és nem utoljára. A *Tájkép*, hogy csak ezt emeljük ki a többiek közül, egyik szép példája annak, miképpen játszatja össze a Tiszát költészetének egyéb uralkodó témáival, a természettel, saját mélabújával és egy szerelem emlékével, hogy mindez végül a nála szintén gyakori õnarckép poétikus kerete lehessen:

Dermedten állnak a halotti csendben
Fekete nyárfák fülledt ég alatt.
A csillagok szeme szikrázva rebben,
A Tisza mély opálja hallgatag.

Valami titkot súg a végtelenség,
S a nyárfasorban tikkadt vágy zokog,
Az életem oly szép és dús, mint egy emlék;
A hangod bársonyára gondolok.

Tematikus láncunk egy további darabját azok a versek képezhetik, amelyben a Tiszához korábban hozzátapadt, s költõnk idejében már banálisnak számító szõke jelzõt tette a magáévá. A jelzõ eredetérõl keveset tudunk, valószínû, hogy a „kék Duna” mintájára vált divattossá, a népköltészet alig ismeri. Mivel a szõke elsõsorban hajszínt jelent, egykönnyen a szõkék iránti szerelme, vagy pusztán valamilyen szerelem hangulati értékével dúszult meg, különösen az érzelmes mûdalokban. Juhász Gyula már azzal is el-távolodik tõlük, hogy õ, mintha az leány, vagy asszony lenne (a vizez általában feminin elemnek tartják), magához a Tiszához intéz szerelmi vallomásokat.

„Te vagy szívemnek legrégibb szerelme/Szép szõke tündér, édesbús Tiszánk” (*A Tiszához*), máskor már az Érzékiség intimszférájára valló szavakkal mondja róla, hogy

⁵ Keletkezésének körülményeirõl közelebrõl: Péter László: Juhász Gyula a forradalmakban. Akadémiai, Bp., 1965. 183—84.

„habod párna, szőke, lány selyem” (*Megint a Tiszánál*), s gyermekkori emlékeit (latens anyaemléket?) is vele erotizálja át:

A Tisza partján ringatott a bölcsőm,
Holdtölte volt — tavaszi anda hold.
S a szőke fényben az éjet betöltőn
A vizek népe mind nászdalt dalolt.

(*Április bolondja*)

Később, a *Régi operett*ben a színházi tánckarnak azt a leánykáját nevezi „szőke tündérnek”, aki Annájára emlékezteti,⁶ míg másutt már közvetlenebbül arról mereng, amikor a „szőke habok” tiszai képe mellett írja le a szerelme szemét. (*Annára gondolok*). A gyakran ismételt jelzőik miatt a Tisza és Anna akár egyet is jelenthettek, ha másutt nem, a költő fantáziájának a költői nyelvet is befolyásoló mélyrétegeiben. A vizek pszichopoetikájának ismerői számára egyáltalán nem meglepőek az ilyen asszociációk. Lamartine *Le lac*jától kezdve Apollinaire-ig, és a mi Adynkig gyakori, hogy a vizek látványa a szeretett nő képét hordozza.⁷ Juhász Gyulánál olyan gyakran, hogy szinte már a szőke Tiszát, Annát és hajának színét átfogó szőkeség-komplexusra gondolhatunk nála.

Szerelme hajszínére ugyanis nemcsak a Tisza szőkesége emlékeztette, de a táj, sőt a kozmosz is. A „sárguló nyár dús kalásza” épp úgy tűnt szerelmének a hajszínét juttatta eszébe, mint a csillagok:

Szép tünde csillag tar ágak között,
Ott tündökölsz már kedvesem fölött:

Ki dús haját, mely fényeddel rokon,
Most bontja ki a messzi balkonon.

(*Falusi hold*)

Ideidézhetjük továbbá a *Nyár szépséges* sorait is:

A távol csillagok oly szőke fényvel égnék.
(Annára gondolok, ki szőke, s messze rég.)

A szőke még akkor is feltűnően gyakori költőnk szótárában, amikor nem a szerelemről beszél, s amikor a mindennapi nyelv aligha valamilyen szőkeségről szólna. „Az én szerelmem szőke fellegen száll”, írja egyhelyt (*Orgonaszó*), de nemcsak a fel-

⁶ Annáról: Péter László: Anna örök. A Délmagyarország Irodalmi Füzetek, Szeged, 1963. Lásd még tőlünk: Juhász Gyula Anna-versei. In: Írók, érzelmek, stílusok. Bp., 1971.

⁷ Lásd Gaston Bachelard: La psychoanalyse du feu. Paris, 1949. Gallinard., továbbá már idézett Ady tanulmányunkat.

legeket látja szökének, a fűzfákat, az erdőket, a csillagokat, a kémények füstjét, sőt a bort is. A Tisza szöke jelzőjét is többet írja le annál, hogy ezt csupán egy konvenció hatásának tulajdoníthassuk.

A Freud tanítását továbbfejlesztő Jacques Lacan a tudatalatti működésében nyelvi jelenséget ismert fel. (Sokat idézett aforizmája: „L'inconscient est structure corame un langage”).⁸ A tudatalatti struktúrájában viszont sokminden olyan él, ami csak valamilyen fedőképekben jut fel a tudatba, azért talán nem egészen szakszerű feltételezés, hogy mindabban, amit Juhász Gyula szökének lát, mégha nem is gondol rá, Anna emléke is valamiképp benne van. Az alkotáslélektan szinte valamennyi iskolája számol hasonló jelenségekkel.

Mindenki tudja, hogy folyónk nevéhez nemcsak a szöke tapadt hozzá az idők folyamán. „Szomorú a Tisza” hallhatjuk még ma is egy-egy érzelgős műdal szavait, a „Tibiscus szomorú víz” — olvashatjuk Juhász Gyulánál, (*Pannoniában a légió dalol*) aki, amint ez tanulmányunk néhány idézetéből is megtudható, a bús jelzöt szintén sokat illeszti hozzá, amikor ott búsul partjainál. A konvencionális jelzöt azonban nemcsak megint a saját költészetének világába hangolja át, az olyan (az iszapos, az agonizáló, a stagnáló és az unalmas) vizek felé is kitérít, amelyek a bánatot, a melankóliát, ha nem épp a halál vízének⁹ a hangulatát, a maga dült lelki világát hordozzák. Az egyik korai versének néhány jellemző sorát idézem:

S a másik Tisza jut eszembe már,
Mely Szeged táján oly merengve jár,
Iszapos, álmos, csödes ott szegény,
És rozsdás emlékek a fenekén.

(*A kis Tisza hídján*)

Máskor arról ír, hogy a Tisza unalmasan kanyarog (*Egy régi nyárból*), a *Szabad hajókban* a hínár, a jég, továbbá a másoknál inkább boldog beérkezést jelentő rév képein át búsul el: „Tisza vízének egyhangú magányán.../Engem hazám bús réve ittmaraszt/Hínár és jég között örök közönyben...” A hínár, a jég, a „bús” rév képei: az iszapos, álmos, rozsdás Tisza-képhez hasonlóan a halódó, a stagnáló vizek fogalomköréhez kapcsolódnak. A Tiszát a szürkesség, a pocsolya vízének nevező, így a magyar nyár szinonimái közé felsorakoztató Ady víziójával rokonítható látásmód ez: a hazájában még helyet kereső, s unalmából messzire vágyódó fiatal Juhász Gyula néz így „a legmagyarabb” folyóra, miközben még a búskomorságok gyakori kísérelője, az ún. Ofélia-komplexus is megkísérti: a folyóvizek öngyilkosságra csábító morbiditását hívja néha így.¹⁰ Nemcsak Juhász Gyulánál, más költőknél is megtalálható. Nála, aki már korán verset írt Oféliáról (tragikus alakja bizonyára nem véletlenül vonzotta), az elfojtott komplexusok termé-

⁸ Lásd Lacan, Jacques: *Écrits*. Paris, Seul, 1970—71.

⁹ Erről Gaston Bachelard: i.m.

¹⁰ Továbbá Gaston Bachelard: i.m.

szetének megfelelően előbb bujtatva, két leányalak portréja mögött tűnik fel (*Regény; Anca szolgáló*), hogy később bujtatás nélkül kacérkodjék az öngyilkossággal, amivel mint életrajzának ismerői jól tudjuk, többször megpróbálkozott. Egy pszichoanalitikus kiindulási elemzés (Juhász Gyula versei erősen csábíthatnak az ilyenre) talán nárcizmusában keresné önpusztító hajlama gyökereit.¹¹

Hogy ez a saját arcnak a vízben visszatükröződő képétől kiváltott bonyolult és többféleképp értelmezhető érzés valóban meglehetett nála, az a Tisza-verseiből vett néhány idézettel is valószínűsíthető. Így különösen a *Stanza a Tiszánál* alábbi soraival:

... ő velem van, s vén tükrebe fáradt
Közönnyel nézem árva magamat,
S egy idegen arc néz rám vissza onnan,
Mint bús halott orcája hús habokban.

Ide idézhetnénk a *Marcus Aurélius* sorait, a *Megint a Tiszánál* számunkra beszédes első két strófáját pedig ideírjuk:

Egy nyaram elmúlt, fénye elapadt,
És téged, szent folyóm, nem láttalak.

Talán azért is voltam oly beteg,
Mert nem ringattad fáradt képemet.

A Tisza hullámainak a látványától viszont csendes békességet kér és kap. Így már a *Megint a Tiszánál* néhány szép sorában, a *Darvadozásban*, a szomorúságát a „Tisza tükreán mélyező kék ég” tükreben feloldó *Ex librisben*, s a végtelen idő dimenzióban kitáruló *Béke* címűben.

Szólnunk kell még szokról a verseiről is, amelyekben a „szőke Tisza” és a „szomorú Tisza” mellett (bár ezekkel gyakran összefonódva) a „legmagyarabb folyó” szintén gyakran idézett közhelyét vette birtokába, és hogy ezt szintén magához idomítva tette költészetének gyakran visszatérő motivumává. A *Tisza* c. kantátájában alig ad többet a mindenki által ismert szövegek szépen gördülő megverselésénél, s mintegy penzumszerűen mondja el, hogy a „szent folyó” „kurta útja csak a magyar pusztá földjére visz”, „anyja csupán ez ország”; még halovány szokásának okát is abban látja, hogy „ezer év borúja, felhője száll fölötte.” És persze azt sem felejtje megverselni, hogy Petőfi folyója.

Mindez édes-kevés ahhoz, hogy Juhász Gyulát a „magyar Tisza” nagy költőjének nevezhessük. Akkor válik azzá, amikor az olyan versekben, mint a *Magyar táj magyar ecsettel* a Tiszáról is teljesen a saját hangján szól. Ezt a versét, szintén a „stagnáló, holt víz”, a Tisza valamelyik holtágának a látványa váltotta ki, amikor bizonyára megállt a

¹¹ Többek között: Grünberger Béla: *Le narcissisme*. Paris, 1971., Payot.; Anzieu D. és mások: *Psychoanalyse du génie créateur*. Paris—Bruxelles—Montréal, 1974.

süppedező partjánál, „búbánatának iszapját” azonban élénk színekkel ragyogtatja ki az első sorok komor tájképétől. A „magyar”-t a cím után még kétszer írja le, amivel megduplázza eredendő affektivitását. A Tisza így nála is szimbólummá nő, akárcsak Adynál, de a magyar ugar szinonimáival induló vers már annak a költőnek ambivalens érzelmeiről beszél, aki szomorúságában is egynek érzi magát az ő „magyar ecsetével” festett folyójjal.

A két évvel későbbi *Olvadáskor* szintén magyar sorsot lát bele a Tiszába, illetve a versét közvetlenül inspiráló Endre Béla vásárhelyi festő képébe. Korábbi hangjának csendességével hirtelen szakítva, szótárában addig szokatlan módon nyers szavaival jóval többet érez bele a festménybe, mint amennyi látható rajta. „Terhétől részeg” folyónak nevezi, amelynek a medrében „szláv és magyar keservek serege” háborog és szimbolikus jelentést hordozó szavakkal figyelmeztet: „A Tisza indul, most vigyázzatok! A vers során ismét megjelenik, most három ízben a „magyar” jelző, s ez a vers a korábban csendesnek énekelt, de most fellázított Tisza képére is ráhangolódik.

Az *Olvadáskor* egy másik képe: „A vén magyar nap áldott hőt nyilaz”, már a Tisza-vidéki tájat tovább lázító *Magyar nyár 1918* felé mutat. A „lángoló magyar nyár” képével indul, s ez sugárzik rá a folyójára:

A Tisza szinte forr, mint néma katlan.

Mit izzó part ölelget lankadatlan.

A folyónak és partjának ezek az átforrósításai meglehetősen ritkák a vizek költészetében, és a vers több más képével együtt / „bolyongó vágyak mély tűzében”; „föllángol a táj”/ akár a forradalmas vágyakat gyakrabban kifejező tüzek szimbólum-világába is beilleszthetők lennének.¹² Az a költő jósolja, várja az eljövendő forradalmat, aki, mihelyt bekövetkezett, jelentős szerepet vállalt benne.¹³

A *Magyar nyár 1918* nem véletlenül vált antológiák, sőt tankönyvek gyakorta közölt szövegévé. Juhász Gyula legrepresentatívabb versei közül való. Egy ritka történelmi helyzetből született, tüzes hangjához hasonlólt máskor alig hallunk tőle, s ha néha igen, akkor sem mindig a legszerencsésebb sorában.

A magyar Tisza képei azonban sokszor a költészete mélységeiből fakadó „bús és szőke” mellett jelennek meg, és nem egyszer ugyanazon mondatban, mint a „szőke, bús, magyar víz hajlatánál” írt *Marcus Aurelius*ban. Ezért egy-egy — bár ritka — közhelye miatt nem szabad kétségbevonnunk eddig alig vizsgált patriotizmusának ihletettségét. És nemcsak akkor, amikor a „legmagyarabb folyó” inspirálja. Magyarság-élményét leginkább az Adyéhoz hasonlíthatjuk, mégha nálánál halkabb hangokkal fejezi is ki ezt. Az olyan ritka költők közül való ő, aki halk hangon is hitelesen tud szólni a percmberkéktől néha kétségbevonat magyarságáról. Az ország megcsonkítása után írt verseiben épp az a megejtő,

¹² Erről a tanulmányunk során már másutt is hasznosított: Charles Baudoin: *Psychoanalyse de Victor Hugo*. Genève, 1943., továbbá: Bachelard, Gaston: i.m.

¹³ Péter László: Juhász Gyula a forradalmakban. 37.

hogy az az ún. irredenta költészet frázisait messzire elkerülve, továbbra is halkán beszél a régiek nyomában immár „új bánatokat ébresztő” „magyar” Tiszáról. „Velem maradsz te, és magyar maradsz!” olvassuk az egyikben (*A Tiszánál*), máskor arra emlékszük, hogy sokat állt partjainál, míg „benne ringott a magyar világ” (*A Tiszához*); egy régi térképre nézve pedig így szólal meg: „Ez a Tisza, a magyarok folyója” (*Gyász*). Mindez alig egy-egy sóhaja az olyan verseinek, amelyekben egyéb bánatairól beszél. Tudja, hogy ennél több sokkal kevesebb lenne...

DEZSŐ BARÓTI

DER DICHTER DER THEISS (TISZA)

Es ist allgemein bekannt, dass das Wasser als Urstoff die dichterische Invention immer stark beeinflusste. Die Dichter werden vor allem durch das Betrachten von und Flüssen in tiefes Nachdenken versunken. Gyula Juhász ist einer der Dichter dieser Art, er ist Dichter der Theiss (Tisza). Das Theiss-Thema taucht in so vielen Varianten auf, dass es schon einen thematischen Zusammenhang aufweist. Das Motiv kann gleichfalls andere Themen des Dichters, wie zB. Natur, Landschaft, Liebe, Traurigkeit und Ungartum etc. genauer erläutern. In der Abhandlung wird dargestellt, wie die Theiss (Tisza) zu einem Symbol von Ungarn und Ungartum verwandelt.